

هوالمصنور

فلزکاری عصر سلجوقی و صفوی

محمد افروغ

مؤسسه انتشاراتی جمال هنر

سرمایه	افروغ محمد
عنوان و نام پنداور	فلزکاری عصر سلجوقی و صفوی / احمد افروغ
مشخصات نشر	تهران جمال هنر، ۱۳۸۹
سایک	۳۰ ۱ ۶۸۸۲ ۹۶۴ ۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	فهرست
موضوع	فلزکاری هنری - ایران
موضوع	عصر سلجوقی
موضوع	هنر صفوی
رده بندی کنگره	NK ۶۲۷:۱ الف ۷ ۱۳۸۹
رده بندی دیوبی	۷۳۹:۰۹۵۵
شماره کاتالوگ ملی	۸۱۰۲۰۰۱

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

عنوان: فلزکاری عصر سلجوقی و صفوی

مؤلف: محمد افروغ

ناشر: مؤسسه انتشاراتی جمال هنر

طراح جلد: محمد علی کشاورز

ویراستار فنی و ادبی: ازاله شاه نظری

امور فنی و نظارت چاپ: سعید فونیسوری - محمد انبری

تاب و صفحه آرای: شرکت تاب سینا

نوبت چاپ: اول / ۱۳۸۹

میراث: ۲۰۰۰ جلد

بیتا: ۳۲۰۰ تومان

سایک: ۳۰ ۱ ۶۸۸۲ ۹۶۴ ۹۷۸

جمال هنر: تهران، خیابان انقلاب، خیابان شمیری جاوید (ارد بهشت شمالی)

بین خیابان رواندیز و خیابان لبافی نژاد، پلاک ۴۰

تلفن: ۶۶۴۸۸۵۲۱، ۶۶۴۸۸۴۷۱، ۶۶۴۸۸۴۳۹، ۰۹۱۴۶۱۸۰۸۳۹، ۰۹۱۴۶۱۷۰۴۱۰

دورنگار و نام کتب: ۶۶۴۶۳۵۱۴ - نویسنده: انبری

....و خداوند آهن را برای این هنرمندان نرم کرد و در اختیار آنان
قرار داد تا هر چه خواستند از نفایس روزگار از آن ساختند.

از کتاب البلدان

ابن فقیه همدانی

قرن سوم هجری قمری

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
بیشگفتار.....	۹
زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و هنری عصر سلجوقی.....	۱۲
زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و هنری عصر صفوی.....	۱۵
فلزکاری دوره سلجوقی.....	۱۷
سبک‌های نقره‌کاری و نمونه‌های کاربرد نقوش در دوره‌ی سلجوقی.....	۲۰
صنعت نقره‌کاری خراسان - دوره‌ی اوج سلجوقی.....	۲۳
فلزکاری در دوره‌ی صفویان.....	۲۵
ظروف جواهر نشان صفوی.....	۴۵
فولادسازی و مشبک‌سازی.....	۴۶
قلمزنی.....	۴۹
میناکاری.....	۵۰
دواتگری.....	۵۲
ملیله‌کاری (سازی).....	۵۳
زرگری و جواهرات (جواهر سازی).....	۵۶
کوفندگری.....	۵۸
طلاکوبی روی فولاد.....	۵۹
فیروزه‌کوبی.....	۶۰
مرصع (ترصیع) کاری یا فلزکوبی.....	۶۱
توژکاری.....	۶۲
آب کردن.....	۶۳
شهر کردن.....	۶۴
کنده‌کاری.....	۶۵

۶۶	 سیاد علم
۶۷	 نقش و تزئین در اسباب فلزی
۶۹	 ترنمات (نقوش) گهاهی یا نباهی
۷۳	 ترنمات (نقوش) هندسی
۷۷	 ترنمات (نقوش) انسانی
۸۰	 ترنمات (نقوش) حمدانی و جانوری
۸۱	 ترنمات کسیدای
۸۷	 بررسی چند اثر فلزی از دوره های ساجوقی و صفوی
۹۲	 آثار دوره صفوی
۹۸	 سخن آخر
۱۱۱	 منابع

سخن مؤلف

صنایع دستی ایران، به خصوص هنر "فلزکاری" که مورد گفتگوی ماست، تجلیگاه سنن، آداب و رسوم قوم ایرانی است. گرچه در متن تاریخ ایران به هنر، بویژه هنر فلزکاری توجه زیادی نشده و بدین لحاظ چهره‌های بسیاری از هنرمندان بخصوص فلزکاران را غبار فراموشی فراگرفته است؛ اما شاهکارهای به جا مانده گواهانی پر معنی از اندیشمندی و سخت‌کوشی آنان در آفرینش هنرهای ارزنده ایرانی است.

در کتاب مذکور سعی شده به طور خلاصه و مختصر نگاهی هر چند گذرا به هنر فلزکاری دو عصر سلجوقی و صفوی داشته باشیم. اعصاری که در حوزه‌ی هنر و در زمینه‌ی هنر فلزکاری در طول تاریخ این هنر در بعد از اسلام بیشترین سهم را در پیشرفت آن داشته‌اند.

امید است که این تلاش هر چند کوچک مورد توجه و پسند هنرپژوهان و هنر دوستان و محققان محترم قرار بگیرد. در پایان بر خود لازم می‌دانم مراتب تشکر و سپاس خود را از دوستان و همکاران خوبم که در تهی‌سازی این پژوهش و چاپ آن مرا یاری و مساعدت فرمودند، داشته باشم. ارجندگان مذکور به ترتیب تبارتند از استاد محمدعلی کشاورز که زحمت

طراحی جلد را بر عهده داشتید و بانوی گرامی سرکار خانم ازالا ساء
نظری که زحمت ویراستاری فنی و ادبی را عهده دار بودند و مجموعه
مدرست مؤسسه جاب و نشر "جمال هنر" عالیجنابان فوسپوری و امیری
و دیگر دوستان و اسامد گرانسنگ ... مرادک ... نظریاتی مرا هادی بودند ،
جناب آقاجانی ، احمدی ، خسروی ، افلاک برکت ، رحیم
برای اشان سعادت و پیروزی خواهانم .

و له الحمد

محمد افروغ

اردیبهشت یکهزار و سیصد و هشتاد نه خورشیدی

پیشگفتار

دوران سلجوقی و صفوی در سیر تحولات تاریخی، فرهنگی و هنری و علمی ایران در دوران اسلامی از اعصار زرین و درخشان تمدن اسلامی محسوب می‌شوند که در آن هنرهای گوناگون به چنان حد تعالی و پیشرفت رسیدند که در کمتر دوره‌ای از تاریخ ایران بدان حد رسیدند. در دوره‌ی سلجوقی شاهد رشد چشمگیر هنر، ادبیات، علوم و فنون مختلف نظیر ریاضیات، هندسه، پزشکی، کیمیا و مهم‌تر از همه علم نجوم هستیم که در این دوره بسیار گسترش یافت و نکته قابل توجه پیوند و بازتاب این علوم آنجوم^۱ در هنر و آثار هنری است. برای مثال می‌توان به کتاب صورالکواکب صوفی در زمینه‌ی علم نجوم و مفیدالخاص در موضوع پزشکی - که به دست هنرمندان، مصور و منقش و تزئین گشته‌اند - اشاره داشت «هنر این روزگار نمایانگر ارتباط نزدیک بین علوم عقلی و هنر است و این مسأله یکی از عوامل مهم در پیشرفت این دوره بوده است»^۲. نکته‌ای که در باب سلجوقیان می‌توان مطرح کرد این است که ایشان دارای مذهب تسنن بوده و شدیداً سرسپرده‌ی دستگاه وقت خلافت بودند و لذا قرآن و سنت را مبنای زندگی قرار داده و طبعاً زبان و خط عربی را در دستگاه سلطانی و جامعه‌ی آن روز ایران و هنر این دوره رواج دادند. در هنر فلزکاری این دوره آیات قرآنی، احادیث نبوی و بیشتر از همه اذکار و ادعیه، توصیه و پند و اندرز دیده می‌شود. دوره صفوی نیز یکی از دوره‌های درخشان ایران اسلامی است که «با روی کار آمدن این دودمان باب تازه‌ای در مکتب ایران گشوده شد و عصر طلایی هنر ایران مقارن با

این سلسله به اوج خود رسید^۱ موسس این سلسله شاه اسماعیل، بر عکس سلجوقیان مذهب تشیع را مذهب رسمی کشور اعلام کرد و از انجایی که از خانواده‌ای ایرانی بودند، مذہب ملی جدیدی را بنیان نهادند و بار دیگر هویت ایرانی را بعد از فربد ۹ قرن - از سقوط امپراتوری ساسانی تا اواخر نیمه‌ویان و ترکمنان - احیاء کردند. «اهمیت بنیانی صفویه از انجایی بود که شیعه به عنوان شکل ملی اسلام مطرح و کشور به عنوان یک واحد مستقل و نه به عنوان قسمتی از یک امپراتوری، موجودیت یافت»^۲. در این دوره فرهنگ و هویت ایرانی (قبل از ورود اعراب) و بسیاری از عناصر از یاد رفته دوباره زنده شد (نظیر سلسله پادشاهی، فره ایزدی و...) در حقیقت در این دوره محور، محسوبات، سامان، تزئینات را دو عنصر مهم و برجسته که عبارت بودند از «هویت ملی» و «مذهب تشیع»، تشکیل می‌داد. و البته این مبدعه‌ها فصل نویینی را در حوزه‌های مختلف همچون علوم، ادبیت، فلسفه و هنر به وجود آوردند. در دوره‌ی صفوی هویت ملی و مذهب تشیع به وفور در هنر و ادبیات این دوره بارناب پیدا می‌کند و هنرمندانی عظیم‌کار مضامین و مفاهیم ایرانی و مذهبی را در آثار فلزی و با استفاده از خطبه‌ها، نسخ و به ویژه «نستعلیق» که یک خط کاملاً ایرانی بود، به کار گرفتند. این مفاهیم شامل آیات و مضامین قرآنی (احادیث قدسی و نبوی) و نیز ستایش و عرض ارادت به خاندان عصمت و طهارت و به ویژه شخصی حضرت امیر (ع) می‌شد. «تداوم و عمر طولانی این سلسله و استحکام جنبه‌های مذهبی و فرهنگی آن موجب نفوذ و تحکیم سنت هنری آن گردید. در این جا بار دیگر

۱ قراسب، ۱۳۸۷، ۷۷

۲ برند، ۱۳۸۳، ۱۴۸

ساخته‌های این دوره کاملاً با ویژگی و شاخصه‌های ایرانی انطباق دارد. نوآوری هنری دوره‌ی صفوی را نه تنها در هنرهایی همچون فلزکاری، نگارگری، نساجی و قالی‌بافی بلکه در بناهای باقی‌مانده و طراحی شهری به صورت سبکی با شکوه نیز می‌توان جستجو کرد.^۱ «در این دوره آثار هنری فلزی رقم‌دار و یا بناهای معماری مشخص و دارای شناسنامه بیش از ادوار پیشین است و اینها همه نشان‌دهنده افزایش خبرگی هنر در این روزگار است و اشاره به آثار فلزی ارزشمند، مجموعه‌های دلنشینی از کتاب‌های نفیس، نسخ مذهب و مرقعات چشم‌نواز دارد»^۲. به لحاظ جامعه‌شناختی، فرهنگی و هنری این دو دوره دارای شاخصه‌ها و وجوه مشترکی هستند و این خود انگیزه‌ای شد تا پژوهش بر روی آثار فلزی در این دو دوره متمرکز شود. شاخصه‌های مشترک و متفاوتی همچون «تلفیق جامعه از عناصر نژادی ترک (اقرلباش) و تاجیک ایرانی» در این دو عصر، و نیز داشتن «دین مشترک» و «مذهب متفاوت» و «احیاء و باززنده‌سازی و نگاه به گذشته تاریخی، فرهنگی و هنری ایران و بازتاب آنها در هنر و فرهنگ این دو عصر»، «رونق هنر فلزکاری در این دو دوره و کاربرد تکنیک‌ها و روش‌های فلزی و تزئینات متفاوت و مشترک بر روی آثار فلزی» و... که همه‌ی این تفاوت‌ها و تشابهات و شاخصه‌ها به خوبی در زمینه‌های یاد شده برجسته و هویداست و از این حیث هنر فلزکاری سلجوقی و صفوی بازتاب جامعه‌ای است که آن را آفریده است. شیوه‌های زندگی، اشتیاقات فکری و نیز اربان‌ها و آرزوهای حامیان و فرمانروایان، همه و همه از طریق عملکرد و ارزش اشیای مورد استفاده‌ی آنها بیان

۱. اسکارچیا، ۱۳۷۶، ۳.

۲. کاتانی/هامی، ۱۳۸۴، ۱۵۴.

می‌شود. در مورد اهمیت و جایگاه فلزکاری نمی‌توان حق مطلب را ادا کرد و تنها به سخنی از ملکیان شیروانی^۱ اشاره می‌کنیم: «تاریخ فلزکاری ایران هنوز باید نوشته شود...»^۲ در مصفت «فلزکاری به عنوان یک هنر صنعت از دیرباز جایگاه مهمی را در میان سایر صنایع هنری به خود اختصاص داده است. این هنر که در سال‌های سده‌های ایران، خراسان و ساور...»^۳ النهر تکوفا شده بود نواست با الهام از عمرهای دیگری چون خوشنویسی، نقاشی، خاتم‌کاری، ترصیع و با درآمیختن سبک‌های مختلف و استفاده از آرایه‌های گیاهی، حیوانی و انسانی و کتبه‌ای رونق بیشتری باید». از اوان دوره‌ی سلجوقی تا اواخر عهد صفوی نقاشان، خطاطان، فلزکاران و شاعران در خلق آثار هنری فلزی با یکدیگر مشارکت داشتند. هنر نقاشی، کتابت، شعر و ترصیع بر روی آثار فلزی در هر سبلی با سبک‌هایی جدا از یکدیگر با بی‌شامدهای زمان در ارتباط بوده و از اول دولت سلجوقی تا غروب دوره‌ی صفوی در عین حال مکمل یکدیگر نیز بوده‌اند.

^۱ «تاریخ ایران» ملکیان شیروانی (A. MS. Melikian Shirvani)

^۲ Shirvani, 1971, P. 513

^۳ «تاریخ ایران» ملکیان شیروانی

زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و هنری عصر سلجوقی
 سلجوقیان به گروهی از ترکمانان اطلاق می‌شود که ابتدا به‌عنوان مزدور
 در خدمت محمود غزنوی بودند و در جنگاوری شهره بوده و در تمام
 نبردهای غزنویان حضور داشتند. غزنویان ایشان را به داخل فلات ایران
 کوچانیدند تا امنیت آنها را در داخل خراسان تضمین کنند. اما بعدها
 سلاجقه شورش می‌کنند و با مسعود غزنوی وارد جنگ می‌شوند و وی را
 شکست داده و سپس تحت فرمان طغرل‌بیک متحد می‌شوند و تمام
 نواحی خراسان را تحت سلطه خویش درآورده و بعد تا بغداد و حتی قفقاز
 و اسبای صفیر که همان ترکیه‌ی امروزی باشد پیش می‌روند و حکومت
 بزرگ سلجوقیان را تشکیل می‌دهند که ملک‌شاه و آلبارسلان
 معروف‌ترین آنها بودند و در حکومت‌داری سعی در تقلید روش‌های
 ساسانیان داشتند و بعد از مضمحل شدن حکومتشان توسط
 خوارزمشاهیان بقایای آنان تحت عنوان اتابکان سلجوقی بصورت دولت
 شهری تا بعد از مغول‌ها حتی ادامه حیات می‌دهند که معروف‌ترین ایشان
 اتابکان روم (ترکیه امروزی)، فارس و آذربایجان و قفقاز هستند. بعدها
 بقایای همین اتابکان روم امپراتوری عثمانی را پایه‌گذاری می‌کنند.
 دزدهی سلجوقی یکی از ادوار خلافت جهان اسلام است. در این دوره در
 همه‌ی زمینه‌های هنری پیشرفت‌هایی باشکوه صورت گرفت که از نظر
 سبک تفاوت‌های منطقه‌ای وجود داشت. در زمینه‌ی معماری عناصر
 رنگی وارد شد و از آجر برای تزئین بهره گرفته شد. سبک چهره‌های
 جانوری ادامه‌ی هنر ساسانی بود.

پیکردهای انسانی گاهی به‌طور مستقل در تزئینات سفالینه‌ها به‌کار
 می‌رفت و به‌صورت تلافی با بیفت و اغلب درون طرح‌های هندسی تصویر

می‌شد این دوره از نظر پیشرفت‌ها، متوالا و وسیع در گسل زمینه‌های هنری بسیار چشمگیر و برجسته بود. در این دوره همانطور که گفته شد علوم و فنون مختلف همچون نجوم، پزشکی، و ادبیات و همچنین هنر، به رشد و جایگاه والایی رسید. در عصر سلجوقی، در زمینه‌ی هنر، به خصوص هنر فلزکاری و سفالگری به درجه‌ی والایی از زیبایی، ظرافت و در نهایت به دوران طلایی خود رسید. صنعت فلزکاری بر اثر رواج مجدد اسلوب زرکوبی بر سطح اشیاء، مفرعی و برجی، به شکوفایی تازه‌ای دست پیدا کرد. این اسلوب در اوایل دوره اسلامی گاه همراه با حکاکی و برجسته‌کاری روی فلزات در ایران بکار رفت. بود. لیکن از اوایل قرن سیزدهم هجری و نقره مورد استفاده قرار گرفت و از اوایل قرن هفتم هجری نقره کوب کردن و زرکوب کردن ظروف و اشیاء نفیس فلزی متداول شد. مرکز تولید این نوع مصنوعات خراسان و به خصوص هرات بوده از آنجا به سوی مغرب ایران گسترش یافت.